

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ОГІЄНКА
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Н.О. Урсу
« ___ » _____ 2020 р.

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РОЗВИТОК ПОДІЛЬСЬКОГО ПОРТРЕТУ У ХІХ –
XX СТОЛІТТЯХ»**

Виконала: студентка 2 курсу
магістратури спеціальності 014 Середня
освіта (Образотворче мистецтво*)
Герасим'юк Анна Андріївна

Керівник: **Паур І. В.**, кандидат
історичних наук, ст. викладач

Рецензент: **Урсу Н.О.**, доктор
мистецтвознавства, професор

Кам'янець-Подільський
2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ПОРТРЕТНИЙ ЖАНР В СВІТОВОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ	
1.1. Портрет у світлі літературних, історичних та мистецтвознавчих джерел.....	6
1.2. Портрет як жанр живопису. Види зображень	21
Висновки до розділу	31
РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ РОЗВИТКУ ПОРТРЕТНОГО ЖАНРУ	
2.1. Функціональне призначення портрету, його трансформація в процесі історичного розвитку.....	32
2.2. Розвиток живописних портретів.....	37
2.3. Дворянські, козацькі, селянські портрети XVIII ст., їх характерні особливості	41
Висновки до розділу	50
РОЗДІЛ III. ПОРТРЕТНИЙ ЖАНР У ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКІВ ПОДІЛЛЯ XIX-XX СТОЛІТТЯ	
3.1. Хронологія розвитку подільського портрету	52
3.2. Жанр портрету у творчості сучасних художників Поділля.....	64
3.3. Стилiстичні та художньо-композиційні особливості подільського портрету.....	74
Висновки до розділу	79
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Портрет – це зображення засобами мистецтва певної людини. Портрет як жанр живопису визначається тим, що конкретна особа (іноді дві, а то й кілька осіб – так звані групові портрети) становить тему художнього твору. Якщо митець не концентрує всієї уваги на відтворенні індивідуальних властивостей людини, він перестає бути портретистом, хоч би в його картині не було зображено нічого, крім однієї людської фігури. Окремі обличчя і постаті портретного характеру можуть бути введені художником у композиції картин різних жанрів – історичного, побутового тощо. Вирішуючи нагальну художню проблему саме в галузі портрета, художники різних країн і різного часу охоче переймають художні засоби один в одного. Подільський портретний живопис XIX-XXI століть давно вже привертав до себе увагу дослідників шанувальників старовини. Цінні матеріали та відомості, які стосуються історії портрета в західних областях України зокрема на Поділлі, були опубліковані польськими дослідниками. Втім, довгий час вони віддавали абсолютну перевагу творам іноземних майстрів. Портрети, які знаходилися в церквах та поміщицьких будинках, коли вони старіли та «втрачали вигляд», або замінювалися копіями, або просто викидалися. Століття по тому вони вже були рідкістю [8, с. 21]. О. Лазаревський 1882 р. першим надрукував статтю про старовинні українські портрети. «Всі ці портрети, за розповідями старих, зберігалися по старожитніх садибах аж до середини минулого століття. Ширшому колу читачів, і вже не як історичні документи, а саме твори мистецтва, українські портрети XIX-XXI століть стали відомі завдяки нарису Є. Кузьміна в «Истории русского искусства» І. Грабаря. Проте, Кузьмін, який не бачив великої кількості пам'яток як східнослов'янських, так, особливо, західноукраїнських, невиправдано низько оцінив портретний живопис XVII-XVIII століть, а «Мамаїв», не вагаючись, відніс до категорії зображень «вкрай наївних і грубих» [8, с. 18]. Українському портрету була присвячена

велика виставка, влаштована в Києві 1925 року. Каталог цієї виставки із статтями Д. Щербаківського та Ф. Ернста є першим і до сьогоднішнього дня залишається єдиним твором, спеціально присвяченим даній проблемі. Ще до війни у 1930-х роках С.А. Таранушенко ретельно вивчив збірки усіх музеїв колишньої Української РСР, віддрукував з негативів або сфотографував особисто велику кількість портретів. Сучасні дослідники українського портретного жанру ХІХ-ХХІ століття звертаються при дослідженнях саме до цієї збірки. В науково-дослідних реставраційних майстернях постійно обстежуються і реставруються десятки пам'яток українського портрета. Нині можна досліджувати не перемальовані, забруднені, розтріскані полотна (дошки у сутінках горищ та церков), а твори мистецтва у всьому блиску їх первісної краси, користуючись всіма вигодами музейної обстановки. Все це допомагає скласти більш точне уявлення про час виконання та стиль творів, більш об'єктивно судити про подільський живопис ХІХ-ХХІ століть, не зважаючи на втрату багатьох його шедеврів. Отже, проблема портретного жанру в українському мистецтві уже піднята дослідниками. Але розвиток подільського портретного мистецтва ХІХ-ХХ століть потребує більш глибокого аналізу з погляду типології та стилістики портретного жанру.

Мета дослідження – розгляд типологічних та стилістичних особливостей портретного живопису на Поділлі ХІХ-ХХ ст.

Відповідно до мети дослідження ми визначили **основні завдання**:

1. Визначити історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Дослідити особливості зародження та розвитку портрету на Україні.
3. Простежити історичний розвиток портрету на Поділлі.
4. Визначити принципи використання мистецької спадщини подільських художників-портретистів у сучасному вітчизняному культурному просторі.

Об'єкт дослідження – мистецтво портрету на Поділлі.

Предмет дослідження – типологія та стилістика портретного мистецтва подільського регіону.

Хронологічні межі дослідження – ХІХ-ХХ ст.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використані загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу (ілюстраціями художніх робіт та історичні документи); аналітичний, представлений аналізом літературних джерел; метод порівняльного аналізу. До спеціальних методів належать статистичний метод та метод роботи з першоджерелами.

Наукова новизна. У ході дослідження був зібраний й уведений до наукового вжитку об'єктний матеріал, що відображає портретний жанр на Україні і, зокрема, на Поділлі.

Практичне значення роботи. Робота може бути використана для поглибленого вивчення портретного жанру на теренах Поділля.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи хронологію виникнення та розвитку портрету й вивчаючи живописну портретну спадщину на теренах України, ми переконались, що дане дослідження є процесом пізнання минулого. Тема портрету у живописних композиціях українських художників є надзвичайно важливою у сучасному мистецькому житті Поділля. До цієї теми у власних наукових дослідженнях зверталися Ю. П. Нельговський, Д. Степовик, Л. Г. Членова, Ф. С. Уманцев, Д. Крвавич, Л. Масол, М. Кордон, В. Греченко, В. Режко, М. Бажан, В. Рубан, А. Мельник та інші дослідники. Знаковим є той факт, що українська парсуна стала джерелом розвитку сучасного портрету на вітчизняних теренах. Портретне мистецтво збагатилося арсеналом нових філігранних прийомів зображення людини. Проходив складний процес синтезу нових художніх ідей з традицією, внаслідок якого портрет набував рис самостійного і яскравого мистецького явища. У портреті тривали пошуки більшої визначеності, індивідуальної характерності. Проте сутність портретного живопису полягає в тому, що він лише умовно передавав портретну схожість

Особливий інтерес викликає творчість митців, які не тільки поєднували у своїй творчій практиці іконопис з портретом, але внесли в релігійне мистецтво елементи реалістичного методу зображення, і через власні твори донесли дух старовини до сучасності. Типовими представниками цієї української мистецької плеяди були такі художники-живописці як Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Сошенко, Л. Долинський, О. Білявський, І. Барановський, В. Береза, К. Павлов, А. Мокрицький, І. Зайцев, Т. Шевченко, Г. Васько, А. Лосенко, М. Яблонський, Я. Машковський, О. Мурашко та ін. Здобутки цих художників стали своєрідними документами, важливими джерелами, що дійшли до нас із минувшини та зафіксували духовне ество людини тієї епохи.

Українське портретне мистецтво формувалось поступово і невпевнено. Його відмінною рисою стало зближення ідеального лику ікони та конкретного обличчя людини завдяки цілої суми виражальних засобів. У парсунному портреті вияскравилась гармонія чуттєвого й інтелектуального в людині. На відміну від більшості попередніх мистецьких надбань, парсунний портрет містить у собі творчу іскру, через яку ми, сучасники, можемо зазирнути в минуле, в душі наших предків, спробувати пізнати їх сутність. Вагомим аспектом творчості портретистів є достовірна фіксація не тільки конкретних українських образів, а й українського суспільства як такого та емоційного середовища, в якому воно перебувало, що є необхідним для глибокого розуміння сутності душі суспільства.

Особливий інтерес до психології та передання українського духу, наполегливість та наснага митців під час численних пошуків призвели до створення оригінальних колекцій психологічних «іконоджерел», необхідних у сучасних художньо-дослідницьких сферах. Будучи предметом ретельних досліджень, це надає творчому доробку художників-портретистів особливої вартості та дозволяє усвідомити виключну цінність їхньої портретно-мистецької спадщини.

Здійснивши критичний аналіз використаної літератури, можна зробити висновок, що дослідження творчих доробків художників, які творили у жанрі парсунного портрету, має велике значення для вітчизняного мистецтвознавства в якості використання цього матеріалу як художньо-дослідницького джерела. Ми виявили й проаналізували художню спадщину митців Поділля, висвітили максимально повний діапазон їх діяльності на теренах України у гармонійній цілісності для широкого кола шанувальників українського парсунного портрету.

Ми проаналізували мистецький феномен українського портрету та встановили причиннонаслідкові зв'язки сучасного портретного мистецтва на Поділлі.

Під час дослідження ми виконали такі завдання:

1. Визначили історіографію та джерельну базу дослідження, вивчили та проаналізували мистецтвознавчий та історико-хронологічний матеріал, пов'язаний з портретним жанром у мистецькій спадщині українських художників.

2. Простежили історичний розвиток портрету на Поділлі та формування українського портрету як культурологічного феномену.

3. Дослідити особливості зародження та розвитку портрету на Україні, виявили місце портретного живопису в системі живописних композицій і дослідити основні здобутки у сфері портретного живопису на Поділлі.

4. Визначили принципи використання мистецької спадщини подільських художників-портретистів у сучасному вітчизняному культурному просторі.

Для виконання завдань дослідження ми використовували загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу; аналітичний, представлений аналізом літературних джерел. До спеціальних методів належать статистичний метод та метод технологічного дослідження.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у тому, що ми:

1. Простежили передумови виникнення та хронологію створення портретів на українських теренах.

2. Виявили стильові особливості українського портрету.

3. Комплексно дослідити український портрет на Поділлі як культурологічний феномен.

Практичне значення магістерської роботи, полягає в тому, що наші дослідницькі результати можуть бути використані: для пізнання сутності та історичної вагомості подільського портретного живопису, для поглибленого вивчення історії українського живопису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амшинская А. М. В. А. Тропинин. Москва : Искусство, 1976. 152 с.
2. Амшинская А. М. Василий Андреевич Тропинин (1776-1857) / А. М. Амшинская. – М.: Искусство, 1970. – 244 с.
3. Андронікова М. Про мистецтво портрета / Андронікова М., 1975.
4. Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю. С. Асеев. – К., 1980. – 237 с.
5. Афанасьев В. А. Українське радянське образотворче мистецтво / В. А. Афанасьев, С. Д. Давидова. – К.: Радянська школа, 1978. – 151 с.
6. Беда Г. В. Живопись / Г. В. Беда. – М.: Просвещение, 1986. – 192 с.
7. Белікова Г. Український портрет XVI-XVIII ст. каталог-альбом №2 / Г. Белікова, Л. Членова. – К., 2006. – 351 с.
8. Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть / П. О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1981.Р- 159 с. – (Нариси з історії українського мистецтва).
9. Білецький П. О. Український портретний живопис XVII-XVIII ст.ст. / П. О. Білецький. – К., 1969. – 193 с.
10. Буден І. Верлібри пастелі / І. Буден // Ровесник. 1998. – 10 липня. – 7. – С. 4.
11. Будзей О. Нуртівні джерела родинної душі / О. Бурзей // Подолянин. – 2004. – 9 квітня. – С. 5.
12. Будзей О. У Гайха і чорно-біле грає кольорами / О. Будзей // Подолянин. – 2008. – 21 листопада. – С. 3.
13. Великий термінологічний словник школяра: 5-11 класи. – Харків: Школа, 2004. – 720 с.
14. Величко Ю. В. Український живопис / Ю. В. Величко. – К.: Мистецтво, 1989. – 191 с.
15. Витришук Г. Справжній художник – фанат у мистецтві / Г. Витришук // Ділове місто. – 2008. – №43. – С. 15.

16. Винокур (відп. ред.), О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 78-79.
17. Вінюкова В. Кого у фортеці малював Тропінін? / В. Вінюкова // Подолянин. – 2002. – 6 грудня. – С. 7.
18. Гаврищук А. Талант світлий і щедрий (до 90-річчя з дня народження С. В. Кукурузи / А. Гаврищук // Край Кам'янецький. – 1996. – 30 січня. – С. 5.
19. Говдя П. І. Українське мистецтво другої половини ХІХ- початку ХХ ст. / П. І. Говдя. – К., 1964. – 305 с.
20. 17. Горкин А. П. Современная иллюстрированная энциклопедия / А. П. Горкин. – М.: Росмен, 2007. – 607 с.
21. Гостина Д. Валерій Франчук Україні. З любов'ю / Д. Гостина. // Подільські вісті. 2010. 21 вересня (№ 141). – С. 3.
22. Греченко В. А. Історія світової та української культури: Підруч. для вищ. закл. освіти / В. А. Греченко, І. В. Чорний, В. А. Кушнерук, В. А. Режко. – К.: Літера, 2000. – 464 с.
23. Данилюк А. Зібрання художника / А. Данилюк // Радянське Поділля. – 1976. – 19 вересня. – С. 9.
24. Данилюк А. Ідуть люди на виставку / А. Данилюк // Прапор жовтня. – 1977. – 23 квітня. – С. 8.
25. Дашевська В. У лабораторії митця / В. Дашевська // Радянське Поділля. – 1971. -14 липня. – С. 5.
26. Дубін О. Слово про майстра (до 80-річчя Д. І. Брика) / О. Дубін // К.-П. вісник. – 2001. – 16 лютого. – С. 5.
27. Духанин К. П. Виды изобразительного искусства / К. П. Духанин, Ф. И. Егоров, Б. П. Лукинов и др. – М.: Ленинград, 1959. – 272с.
28. Духовні витоки Поділля: Творчі історії краю. Частина 1 / За редакцією П. Я. Слободянюка, О. К. Федорука, Ю. І. Блажевича. – Хм.: Поділля, 1994. – 430 с.

29. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в ХУІ-ХУІІІ ст. / П. М. Жолтовський – К., 1983. – 452 с.
30. Забочень М. Він ішов до народу: В'ячеслав Розвадовський – художник і педагог / М. Забочень // Освіта. – 1995. – 25 жовтня. – С. 12.
31. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. // Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. 316 с.
32. Зарицький М. Шанують пам'ять / М. Зарицький // Поділля. – 1995. – 10 листопада. – С. 6.
33. Затиначький Я. П. Українське мистецтво першої половини ХІХ ст. / Я. П. Затиначький. – К.: Мистецтво, 1966. – 100 с.
34. Зінгер Л. С. Нариси теорії та історії портрета
35. Іов І. Камо градеши, майстре / І. Іов // Подільські вісті. 2000. – 11 травня (№ 54). – С. 3.
36. Історія українського мистецтва / За редакцією М. П. Бажана, Ю. С. Асеева, В. А. Афанасьєва, П. О. Білецького. – Т. ІV. Книга перша. – К.: Жовтень, 1969. – 360 с.
37. Історія українського мистецтва. Рад. мист. 1917-1941 років / За редакцією М. П. Бажана. – Т.V., – К.: Жовтень, 1967. 477 с.
38. Історія українського мистецтва. Рад. мист. 1941-1967 років / За редакцією М. П. Бажана. – Т.VІ. – К.: Жовтень, 1968. – 450 с.
39. Кабачинська С. І лише злет творчості (до 100-річчя з дня народження Олександра Грена) / С. І. Кабачинська // К.-П. вісник. – 1998. – 23 травня. – С. 3.
40. Кабачинська С. І. Збігнєв Гайх на полотні Кам'янця (до 80-річчя відомого художника) / С. І. Кабачинська // К.-П. вісник. – 2003. – 14 листопада (№46). – С. 9.

41. Карась П. Ще не привал, а перевал / П. Карась // Подільські вісті. – 1996. – 16 липня (№ 81). – С.15.
42. Козлова Н. На виставці художника-графіка / Н. Козлова // Радянське Поділля. – 1980. – 19 жовтня. – С. 5.
43. Козлова Н. Художник і педагог (до 100-річчя від дня народження В. М. Гагенмейстера) / Н. Козлова // Прапор жовтня. – 1987. – 27 червня. – С.7.
44. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій / М. В. Кордон. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 584 с.
45. Крвавич Д. П. Українське мистецтво: Навч. посібн.: У 3 ч. – 4.1. / Д. п. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів: Світ, 2003. – 256 с.
46. Крвавич Д. П. Українське мистецтво: Навч. посібн.: У 3 ч. – Ч. 2. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова – Львів: Світ, 2004. – 286 с.
47. Крвавич Д. П. Українське мистецтво: Навч. посібн.: У 3 ч. – Ч. 3. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова.- Львів: Світ, 2005. – 268 с.
48. Крип'якевич І. П. Історія України/ І. П. Крип'якевич – Львів: Світ, 1990. – 520 с. / («Пам'ятки історичної думки України»)
49. Лашкарьова І. Екслібриси художника Кукурузи / І. Лаппсарьова // Радянське Поділля. – 1970. – 30 серпня. – С. 9.
50. Левицький Е. Л. Образотворча діяльність малярів XVIII ст. / Е. Л. Левицький, А. І. Шинкарук // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей (Секція історії дожовтневого періоду) / [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), О. М. Завальнюк та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 48-49.
51. Логвін Г. Н. Український середньовічний живопис / Г. Н. Логвін, Л. С. Міляєва. – К.:1976. – 264 с.
52. Масол Л. М. Художня культура України: Навч. посібн. / Л. М. Масол, С. А. Ничкало, Г. І. Веселовська, О. І. Оніщенко. – К.: Вища школа, 2006. – 239 с.

53. Мельник А. Національний художній музей України: Альбом / А. Мельник. – К.: Артанія Нова, 2003. – 415 с.
54. Мистецтво II половини XVII-XVIII ст. / За редакцією П. Г. Юрченка, П. М. Попова, П. М. Жолтовського. – Т. III. – К.: Київська книжкова фабрика «Жовтень», 1968. – 437 с.
55. Мистецтво кінця XVII- першої половини XIX століття. / За редакцією Я. П. Затиначького, Г. О. Лебедева, Ф. П. Шевченка. – Т. IV. – К.: Київська книжкова фабрика «Жовтень», 1969. – 275 с.
56. Національний художній музей України: Альбом / Авт. – упоряд. Лариса Членова і Алла Захарчук. – К.: Артанія НОВА, 2003. – 415 с.
57. Негода Б. М. Живопис: Навч. посібн. / Б. М. Негода. – Кам'янець-Подільський: 2005. – 167 с.
58. Нельговський Ю. П. Українське мистецтво / Ю. П. Нельговський, Д. В. Степовик, Л. Г. Членова. – К.: Радянська школа, 1976. – 132 с.
59. Ничкало С. А. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник / С. А. Ничкало. – К.: Либідь, 1999. – 208 с.
60. Овсійчук В. А. Українське мистецтво / В. А. Овсійчук. – Львів. – 2004. – 256 с., іл.
61. Овсійчук В. Львівський портрет XVI -XVIII ст./ В. Овсійчук виставка. – Львів, 1967. – К. : Мистецтво, 1967. – 69 с. [23] с. : іл.
62. Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI- першої половини XVIII ст. / В. А. Овсійчук. – К., 1985. – 337 с.
63. Павлович Я. Доля / Я. Павлович // Подільські вісті. – 1996. – 13 червня. – С. 4.
64. Паравійчук А. Виставка художника / А. Паравійчук // Прапор жовтня. – 1980. – 13 вересня. – С. 5.
65. Паравійчук А. Герой Праці Узбекистану / А. Паравійчук // Прапор жовтня. – 1973. – 17 січня. – С. 3.

66. Паравійчук А. Син двох народів / А. Паравійчук // Прапор жовтня. – 1972. – 2 червня. – С. 7.
67. Пасічний А. М. Образотворче мистецтво. Словник-довідник / А. М. Пасічний. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 216 с.
68. Петрова О. Український живопис 60-80-х років ХХ століття: еволюція, тенденції, імена / О. Петрова // Кур'єр Кривбасу. – 2007. ^№11-12. – С. 326-358.
69. Попович М. В. Нариси історії культури України / М. В. Попович. – К., 1999. – 451 с.
70. Портрет у творчості українських живописців: Альбом / У поряд.: В. В. Рубан. – К: Мистецтво, 1979. – 288 с.
71. Рубан В. В. Український портретний живопис другої половини ХІХ-початку ХХ століття / В. В. Рубан. – К.: Наукова думка, 1986. – 224 с.
72. Рубан В. В. Український портретний живопис першої половини ХІХ століття / В. В. Рубан. – К.: Наукова думка, 1984. – 369 с.
73. Руденко Ю. Спадок художника / Ю. Руденко // К.-П. вісник. – 2000. – 17 березня РІ 1П. – С. 4.
74. Свенціцька В.І. Українське народне малярство ХІІІ-ХХ ст. / В.І. Свенціцька, В.П. Откович. – К. : Мистецтво, 1991. – 270 с.
75. Слободянюк Т. Негода Б. : Без вітчизни немає всесвіту / Т. Слободянюк // Подільські вісті. – 2002. – 2 липня. – С. 3.
76. Словник іншомовних термінів. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН Укр. РСР, 1974. – 774 с.
77. Степовик Д. В. Історія української ікони Х-ХХ століть / Д. В. Степовик. – К.: Либідь, 1996. – 440 Ш
78. Степовик Д. В. Українське мистецтво першої половини ХІХ століття / Д. В. Степовик. – К.: Мистецтво. 1982. – 191 с. – (Нариси з історії українського мистецтва).

79. Український іконопис XII- XIX ст. з колекції НХМУ: альбом. – Хм.: Галерея, К.: Артанія Нова, 2005. – 256 с.
80. Український портрет XVI-XVIII століть: Каталог-альбом. / За редакцією Галини Белікової та Лариси Членової. – К.: Артанія НОВА, 2006. – 351 с.
81. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис / Ф. С. Уманцев. – К.: Либідь, 2002. – 328 с., іл.
82. Фесенко А. Пристрасна мова пензля А. Фесенко // Радянське Поділля. – 1970. – 4 лютого. – С. 5.
83. Фріче В. Соціологія мистецтва., Глава «Портретний жанр». В. Фріче. М.-Л., 1926, с. 144-150
84. Чайка-Фесенко В. Бог – не аналітик. Він художник / В. Чайка-Фесенко // К.-П. вісник. – 1997. – 5 квітня. – С. 3.
85. Чайка-Фесенко В. Чарівний світ духовності і живопису / В. Чайка-Фесенко // Край Кам'янецький. – 1997. – 8 квітня (№ 26). – С. 3.
86. Шедеври українського живопису: Альбом / Авт. – упоряд. Д. Горбачов. – К.: Мистецтво, 2008. – 608 с., іл.
87. Шейко В. М, Історія української культури: Навчальний посібник / В. М. Шейко, Л. І Тишевська. – К.:Кондор, 2006. – 264 с.
88. Шинкарюк А. І. Моляри Поділля XVI-XVIII ст. / А.І. Шинкарюк, Е. Л. Левицькнй // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей (Секція історії дожовтневого періоду) / [редкол.: Л. В. Баженов, І. С.
89. Шкаруба Л. М. Російсько-український словник художніх термінів: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л. М. Шкаруба, Л. С. Спанатій. – К.: Каравелла, 2004. – 340 с.
90. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини XIX- середини XX ст.: Наукове видання: структурування, методологія, художні позиції / Р. Шмагало. – Львів: Українські технології. – 2005. – 526 с.
91. Щербаківський Д. Український портрет: Виставка українського портрету ХУІІ-ХХ ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К.: 1925. – 64 с.

92. Энциклопедический словарь юного художника / Сост. Н. И. Платонов, В. Д. Синюков. – М.: Педагогика, 1983. – 416 с.
93. Яблонська Т. Живопис. Графіка: Альбом / Авт. – упоряд. І. Бугаєнко. – К.: Мистецтво, 1991. – 176 с.